

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
імені Івана ЧЕРНЯХОВСЬКОГО

ЧІРКАЛОВ Олексій Сергійович

УДК 355.49:327.5 “1941/1944”

**ЕВАКУАЦІЯ ВІЙСЬК (СИЛ) НА ЧОРНОМУ МОРІ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

20.02.22 – військова історія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Національному університеті оборони України імені Івана Черняхівського, Міністерство оборони України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Соколюк Сергій Михайлович,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського,
доцент кафедри Військово-Морських Сил.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
Салата Оксана Олексіївна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
завідувач кафедри історії України;

кандидат історичних наук
Сімперович Володимир Миколайович,
Національний музей історії України
у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс,
учений секретар

Захист відбудеться “2” березня 2017 р. о 15.⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.709.04 у Національному університеті оборони України імені Івана Черняхівського, 03049, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 28.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (03049, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 28).

Автореферат розісланий “1” лютого 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.П. Козинець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Вивчення досвіду подій Другої світової війни має безсумнівну наукову важливість, оскільки вона посідає одне з чільних місць у світовій і вітчизняній історії. Розгляд деяких аспектів війни продовжують мати дискусійний характер, зокрема, участь різних видів збройних сил у проведенні евакуації військ (сил) морем.

Під евакуацією військ (сил) розуміється їх виведення (відведення) із зайнятих ними раніше територій, у тому числі з приморських районів, блокованих із суходолу противником (евакуація морем). Сутність евакуації морем з ізольованих (блокованих) районів (ділянок) місцевості у загальному сенсі полягає у їх виведенні з озброєнням і технікою (по можливості), забезпеченні перевезення морем, знищенні оборонних об'єктів, промислових, гідротехнічних та інших споруд. При цьому евакуація включає згортання бойових дій військ на даному напрямку і маневр морем на інший напрямок з подоланням протидії сухопутних військ, флоту й авіації противника.

Значний досвід підготовки й проведення евакуації військ (сил) протиборчими сторонами був отриманий на Чорному морі під час Другої світової війни.

Актуальність теми дослідження визначається:

необхідністю ретельного вивчення, систематизації та узагальнення накопиченого досвіду підготовки та проведення евакуації військ (сил) протиборчих сторін з ізольованих плацдармів, ділянок узбережжя, островів, військово-морських баз (ВМБ), портів, що оборонялися, на Чорному морі у роки Другої світової війни в інтересах розвитку теорії і практики діяльності Військово-Морських Сил Збройних Сил України (ВМС ЗС України) в умовах воєнної агресії Російської Федерації проти України, коли може виникнути потреба у проведенні евакуації;

відсутністю у вітчизняній та зарубіжній історичній науці цілісного, ґрунтовного й об'єктивного воєнно-історичного дослідження з цієї теми, а також необхідністю переосмислення низки історичних подій, що назріли зі значним розширенням історіографії та джерельної бази.

З огляду на актуальність теми автором сформульоване *наукове завдання*, яке полягає в узагальненні досвіду підготовки і проведення евакуації військ (сил) на Чорному морі у роки Другої світової війни та можливості його використання у воєнній теорії та практиці підготовки ЗС України у сучасних умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану наукової та науково-технічної діяльності Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. Автор взяв участь у виконанні науково-дослідної роботи “Розвиток воєнного мистецтва у ХХ – на початку ХХІ століть” (шифр “Протидія”, номер державної реєстрації 0101U001455), в якій у співавторстві підготував матеріали до розділу 2 “Розвиток форм і способів збройної боротьби у Другій світовій війні”, зокрема, стосовно характеру дій Вермахту в оборонних і наступальних операціях, їх впливу на результативність евакуаційних (контревакуаційних) дій (п. 2.2) та передвоєнних поглядів радянських воєнних теоретиків на використання сил Військово-Морського флоту (ВМФ) при евакуаційних (контревакуаційних) діях (п. 2.4).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає в розкритті сутності, змісту, характерних рис та особливостей евакуації військ (сил) протиборчих сторін

під час воєнних дій на Чорному морі у 1941–1944 роках.

Досягнення мети передбачає вирішення таких *завдань*:

оцінити стан історіографії та джерельної бази дослідження;

уточнити понятійно-категоріальний апарат та розкрити методологічні підходи до виконання дисертаційного дослідження;

розкрити умови та чинники, які впливали на підготовку і проведення евакуації військ (сил) під час воєнних дій на Чорному морі у 1941–1944 рр.;

провести порівняльний аналіз підготовки і проведення евакуації військ (сил) протиборчих сторін на Чорному морі в означений період, визначити їх характерні риси й особливості

надати рекомендації щодо використання результатів дослідження у теорії воєнного мистецтва та в практиці підготовки Збройних Сил України в сучасних умовах.

Об'єкт дослідження: воєнні дії на Чорному морі у роки Другої світової війни.

Предмет дослідження: евакуація військ (сил) протиборчих сторін у ході воєнних дій на Чорному морі у 1941–1944 рр.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об'єктивності, науковості, системності та дослідження явищ у їх розвитку, конкретності та діалектичної єдності. Використання загальнонаукових методів дозволило забезпечити формулювання актуальності, мети і завдань, наукової новизни дослідження, теоретичних положень, висновків, узагальнень, а також рекомендацій для використання їх у процесі підготовки органів військового управління та сил (військ) ВМС ЗС України. Комплексне використання аналізу і синтезу дозволило встановити основні особливості розвитку воєнного мистецтва в ході підготовки та проведення евакуації військ (сил) протиборчих сторін морем.

Завдяки використанню історичних методів вдалося дослідити воєнно-історичні процеси напередодні, у ході та після завершення евакуації військ (сил), послідовно і детально відтворити перебіг її проведення. Порівняльно-історичний метод дозволив зіставити різні варіанти дій видів збройних сил протиборчих сторін при проведенні евакуації військ (сил) в однакових історичних умовах. Методи джерелознавчого аналізу дозволили виявити комплекс історичних джерел, встановити їх інформативний потенціал, виокремити матеріал для вивчення за темою дослідження.

У підсумку, методологічна основа дослідження дала змогу реалізувати визначені завдання та в повному обсязі виконати наукове завдання дисертації.

Хронологічні межі дослідження зумовлені предметом наукового пошуку та охоплюють період з 1941 по 1944 рр. Нижня межа – 30 вересня 1941 р. – обумовлена прийняттям Ставкою Верховного Головнокомандування (Ставкою ВГК) рішення про евакуацію військ Одеського оборонного району (ООР), а верхня – 14 травня 1944 р. – пов'язана із завершенням евакуації німецьких військ та їх союзників з Криму.

Територіальні межі дослідження охоплюють Чорноморський театр воєнних дій.

Для порівняльного аналізу евакуації та моніторингу використання досвіду її проведення на інших театрах воєнних дій в окремих випадках автор виходить за хронологічні та територіальні межі.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у постановці й розробці актуального наукового завдання, що донині не було предметом спеціального

комплексного аналізу і не отримало всебічного висвітлення у вітчизняній і зарубіжній історичній науці.

У дисертації вперше:

узагальнено та систематизовано досвід підготовки та проведення евакуації військ (сил) протиборчих сторін під час воєнних дій на Чорному морі у 1941–1944 рр.;

виявлено та охарактеризовано вплив умов і чинників на підготовку, перебіг і результати евакуації військ (сил) протиборчих сторін на Чорному морі в роки німецько-радянської війни;

визначено і розкрито форми і способи застосування військ (сил) під час евакуації військ (сил) в означений період;

розкрито характерні риси й особливості підготовки і проведення евакуації військ (сил) під час воєнних дій на Чорному морі у 1941–1944 рр.;

виявлено та розкрито тенденції розвитку воєнно-морського мистецтва, що проявилися під час проведення евакуації військ (сил) протиборчими сторонами під час воєнних дій на Чорному морі у 1941–1944 рр.

Уточнено та доповнено:

відомості щодо фактичної чисельності евакуйованих військ (сил) протиборчих сторін на Чорному морі в роки німецько-радянської війни;

відомості щодо втрат військових кораблів (катерів) і цивільних суден (транспортів), які залучалися для евакуації військ (сил) на Чорному морі у означений період.

Набуло подальшого розвитку:

історіографія за темою дослідження;

категорійно-понятійний апарат за обраною темою: визначення термінів “операція з евакуації військ (сил) морем” та “дії з евакуації військ (сил) морем”;

уведено до наукового обігу раніше неопубліковані архівні джерела, зокрема, бойові та оперативні документи і матеріали німецького командування.

Практичне значення одержаних результатів полягає у сприянні подальшим воєнно-історичним розробкам з цієї тематики, розширенню знань військових фахівців та пошуку шляхів вирішення визначених завдань у сучасних умовах. Викладені у дисертації матеріали, окремі теоретичні висновки і положення мають прикладний характер та можуть бути використані у діяльності органів управління ВМС ЗС України; при розробленні керівних документів з питань оперативного і бойового застосування родів сил, частин і підрозділів ВМС ЗС України; під час підготовки наукових праць, навчально-методичних, довідкових матеріалів, при організації навчального процесу у військових навчальних закладах Міністерства оборони України.

Фактичний матеріал, узагальнення і висновки дисертаційного дослідження наводяться у навчальному посібнику “Військово-морська історія”, у якому автором проведений аналіз досвіду оборони військово-морських баз та евакуації військ (сил) на Чорному морі у роки Другої світової війни. Розроблені матеріали використовуються у навчальному процесі Національного університету оборони України імені Івана Черняховського під час вивчення дисциплін “Застосування сил (військ) Військово-Морських Сил” та “Військово-морська історія”.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Усі наукові результати за темою дослідження одержані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено і схвалено на засіданні кафедри оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. Основні положення і результати дослідження доповідалися на засіданнях кафедри оперативного мистецтва, кафедри Військово-Морських Сил та на 10 наукових і науково-практичних конференціях і семінарах, серед яких: Міжнародна наукова конференція “Боротьба за Україну в 1943–1944 роках: влада, збройні сили, суспільство” (м. Київ, 24 жовтня 2014 р.); Міжнародна наукова конференція “Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам’яті” (м. Київ, 29 квітня 2015 р.); Всеукраїнська наукова військово-історична конференція “Воєнна історія Північного Причорномор’я та Таврії” (м. Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р.); наукова військово-історична конференція “Крымфронт: проблемы истории и памяти. 70 лет спустя” (м. Феодосія, 29 лютого 2012 р.); міжвузівський науково-практичний семінар “Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – на початку ХХІ століть: тенденції та закономірності” (м. Київ, 24 травня 2012 р.)

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлені в одноосібних публікаціях автора за напрямом історичних наук, зокрема: у семи наукових статтях у наукових фахових виданнях, (у тому числі одна – в закордонному), навчальному посібнику та п’яти збірниках науково-практичних конференцій і семінарів.

Структура дисертації підпорядкована досягненню мети і виконанню завдань дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (458 найменувань) на 47 сторінках, 30 додатків на 50 сторінках. Обсяг основного тексту становить 180 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано наукове завдання, визначено об’єкт, предмет, мету і завдання дослідження, обґрунтовано його хронологічні і територіальні межі, визначено методи дослідження, окреслено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, висвітлено особистий внесок дисертанта й проведено апробацію результатів дослідження.

У першому розділі **“Історіографія, джерельна база та методи дослідження”** з’ясовано стан наукової розробленості теми, проаналізовано літературу та джерельну базу, визначено й охарактеризовано методи дослідження.

Історіографію теми дослідження складає сукупність наукових праць радянських, зарубіжних і вітчизняних фахівців, які з різним ступенем глибини досліджували окремі аспекти теми дослідження. Відповідно до цього історіографію з дотриманням проблемно-хронологічного принципу умовно виділено у три групи: історіографія радянського періоду, зарубіжна, представлена працями російських і західних дослідників та сучасна вітчизняна історіографія.

Радянська історіографія представлена низкою фундаментальних праць, присвячених подіям Другої світової війни, розвитку радянського воєнного мистецтва, зокрема ВМФ; монографічними працями та публікаціями І. Азарова, О. Басова,

Г. Ванєєва, І. Ісакова, І. Кіріна, К. Пензіна, С. Платонова, авторських колективів на чолі з Л. Владімірським, П. Поспєловим, І. Розановим, Б. Тєлпуховським та ін. Праці зазначеного періоду вирізняються глибоким аналізом воєнно-політичної та воєнно-стратегічної обстановки на театрах воєнних дій, детальним описом перебігу подій під час проведення операцій і дій радянських військ, їх союзників та противників.

Однак, проблематика підготовки та проведення евакуації військ (сил) протиборчими сторонами на Чорному морі окремо не досліджувалася, а розглядалася лише у загальному контексті висвітлення подій німецько-радянської війни з високим ступенем догматизму, що вимагало акцентувати увагу переважно на підсумках проведення успішної евакуації радянських військ із Одеси. Натомість недоліки й прорахунки при плануванні та проведенні інших евакуаційних дій на Чорному морі, які у своїй сукупності призвели до безглузвих витрат і невиправданих втрат, взагалі не висвітлювалися. Досвід евакуації військ (сил) Німеччини та її союзників під час німецько-радянської війни залишався поза увагою радянських дослідників.

Аналіз російської історіографії свідчить, що тема евакуації розглядалася на фоні висвітлення подій німецько-радянської війни, зокрема, у працях В. Доценка, Г. Кривошєєва, М. Морозова, В. Христофорова, С. Ткаченка, В. Ликсо. Окрему групу російських джерел, що частково стосуються теми дослідження, складають науково-популярні видання В. Бешанова, О. Грейга, І. Дроговоза, В. Золотарьова, А. Ісаєва, І. Мощанського, Ю. Мухіна, Б. Соколова, О. Широкограда, в яких аналізується результативність евакуаційних заходів на Чорному морі під час німецько-радянської війни.

Наукову цінність в контексті теми дослідження представляють спеціальні воєнно-історичні праці, зокрема монографія А. Платонова, в якій розглядаються проблеми завоювання та утримання панування протиборчими сторонами на Чорному морі, детально аналізуються процеси підготовки та проведення евакуації військ (сил) протиборчих сторін, визначаються основні умови та чинники, які впливали на результати їх проведення; праця А. Юновідова, яка висвітлює особливості розроблення, прийняття та реалізацію варіантів плану евакуації військ Одеського оборонного району у вересні – жовтні 1941 р.; дослідження В. Абрамова реалістично відтворює події на Керченському півострові у травні 1942 р. та евакуацію радянських військ. У монографії В. Савченка та А. Філіпенка розглядається хронологія подій, результати прийнятих органами військового управління рішень, оцінено заходи армії та флоту, пов'язані з евакуацією військ ООР у жовтні 1941 р. І. Мощанський та А. Савін, використовуючи потужну документальну базу, дослідили питання, пов'язані з евакуацією радянських військ з Керчі та Севастополя у 1942 р. Інформативними працями щодо організації та проведення евакуації радянських військ із Севастополя у червні – липні 1942 р. є видання В. Іванова, А. Неменка, Б. Нікольського.

Аналіз російських воєнно-історичних праць останніх років свідчить про певну зацікавленість подіями, пов'язаними з проведенням евакуації німецьких військ та їх союзників у 1943–1944 рр. на Чорному морі, зокрема, цій тематиці присвячені праці Б. Нікольського та В. Нєстєрова, Г. Литвина та Є. Смірнова, А. Заблотського та Р. Ларінцева, в яких на підставі архівних документів Німеччини проаналізовано процес планування, організації та проведення евакуації німецьких військ та їх союзників із Криму.

Утім, хоча російська історіографія і володіє об'ємним фактологічним матеріалом, проте у ній відсутнє узагальнююче та системне дослідження процесу евакуації військ (сил) протиборчих сторін морем.

Англо-американська історіографія висвітлювала певні аспекти проблематики, відображала окремі події, проте сама тема не стала предметом самостійного наукового пошуку. У контексті теми дослідження виділяються монографії Р. Форжика, у яких визначено невикористані можливості з евакуації радянських військ під час оборони Севастополя 1941–1942 рр.; Д. Клейтон відобразив вплив особистісного чинника німецьких воєначальників на результати контревакуаційних дій під Севастополем у 1942 р., евакуації німецьких військ та їх союзників із Криму в 1944 р.

У німецькій історіографії особливе наукове значення представляють праці низки істориків, зокрема, В. Тіке, у яких проведено детальний опис організації та проведення евакуації німецько-румунських військ з Таманського півострова у 1943 р.; Ю. Майстер всебічно описав і проаналізував дії протиборчих флотів, показав успіхи та прорахунки сторін при проведенні евакуації німецьких військ (сил) на Чорному морі. Праці П. Карелла та А. Хільгрубера аналізують події, що відбувалися на Чорному морі під час евакуації німецько-румунських військ з Криму у 1944 р. Однак, низка неточностей та фактологічних помилок через обмежений доступ авторів до радянських документів призвела до дещо однобічного підходу у висновках за результатами окремих операцій (дій) радянського флоту.

Румунська історіографія за темою дослідження представлена узагальнюючими працями А. Панді, Е. Арделяну та Т. Орояна, в яких розглядається участь румунських військ у штурмі Одеси, Севастополя та в оборонних боях на Кубані і в Криму. Публікації В. Ніту на підставі архівних документів відображають участь румунських військ у кампаніях на південній ділянці радянсько-німецького фронту, зокрема процес підготовки та проведення їх евакуації з Таманського півострова та з Криму у 1943–1944 рр.

Встановлено, що тема підготовки та проведення евакуації військ (сил) на Чорному морі у роки Другої світової війни у західній історіографії не стала предметом самостійного дослідження.

Окрему групу складає сучасна вітчизняна історіографія, яка представлена працями про Другу світову війну та бойові дії на Чорному морі. Однак, темі проведення евакуації військ (сил) на цьому театрі воєнних дій в означений період українські дослідники приділяють незначну увагу. У колективній монографії В. Бережинського, В. Горелова, Г. Іваценка, С. Крутікова, О. Уткіна питання евакуації розглядаються переважно на загальному фоні аналізу найважливіших операцій Червоної армії на території України; у монографії В. Грицюка, О. Лисенка, Р. Пилявця, С. Сидорова на широкій джерельній базі здійснено реконструкцію основних стратегічних та фронтових операцій радянських військ на території України у 1943–1944 роках, зокрема, фрагментарно розглядаються особливості підготовки та проведення евакуації німецьких військ та їх союзників з Криму у 1944 р.

Детальний опис подій, пов'язаних із підготовкою та проведенням евакуації військ Одеського оборонного району у жовтні 1941 р., здійснив М. Овчаренко; А. Кавун докладно проаналізував втрати Кримського фронту під час евакуації з Керчі у травні 1942 р.; І. Маношин детально реконструював події останніх днів оборони

Севастополя у липні 1942 р. та розглянув необхідність і можливість евакуації військ в обстановці, що складалася.

Мінній війні на Чорному морі у першій половині ХХ ст. присвячені праці І. Фурмана, у яких детально розглядаються її численні аспекти, особливості перебігу під час підготовки і ведення оборони ВМБ, евакуації та контревакуаційних дій. Публікації С. Соколюка висвітлюють участь суден Чорноморсько-Азовського басейнового управління в евакуації військ Одеського оборонного району, застосуванні підводних човнів Чорноморського флоту в евакуаційних (контревакуаційних) діях.

У дослідженнях О. Салати розглядається вплив німецького інформаційного простору на свідомість населення окупованих територій, зокрема, відображається його ставлення до німецьких військ та їх союзників у ході евакуації. Публікації В. Сімперовича ґрунтовно аналізують історіографію, присвячену підготовці та проведенню Кримської стратегічної наступальної операції радянських військ і діям німецьких військ та їх союзників з ведення оборони та проведення їх евакуації з Криму (12 квітня – 14 травня 1944 р.).

Аналіз сучасної вітчизняної історіографії показав, що тема евакуації комплексно не розглядалася, хоча окремі її аспекти фрагментарно представлені у воєнно-історичних працях, тематично присвячених, бойовим діям на Чорному морі та в Північному Причорномор'ї в роки Другої світової війни.

Під час підготовки дисертації було опрацьовано широке коло історичних джерел, які відрізняються за видами походження та інформаційним наповненням. Джерельну базу дослідження систематизовано та умовно виділено у групи: архівні документи та матеріали; опубліковані збірники документів і матеріалів; науково-довідкові видання; мемуарна література та спогади безпосередніх учасників подій; документальні та науково-популярні відеоматеріали, кінохроніки періоду, що досліджується, фотографічні документи; періодичні видання; підручники та навчальні посібники.

Вивчення матеріалів фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України – колекції мікро-фотодокументів німецьких установ і військ, які діяли на окупованих східних територіях (1 фонд, 8 справ), – дозволило більш достовірно провести аналіз характеру дій німецьких військ та їх союзників під Одесою восени 1941 р., у Криму в 1942 та 1944 рр., виявити деталі й особливості підготовки та проведення операцій з евакуації угруповання німецьких військ та їх союзників з Таманського (листопад 1943 р.) і Кримського півостровів (квітень – травень 1944 р.), маршрути основних морських комунікацій, по яких здійснювалося постачання й евакуація військ німецької 17-ї армії. Аналіз матеріалів Державного архіву Одеської області (2 фонди, 2 справи) розширив відомості щодо участі суден Чорноморсько-Азовського басейнового управління в евакуації радянських військ з Одеси у вересні – жовтні 1941 р. Дослідження матеріалів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (3 фонди, 4 справи), зокрема, журналів бойових дій Окремої Приморської армії за травень 1944 р. та 17-ї армії Вермахту дозволило детально ознайомитися з планом операції “Адлер” (план евакуації військ 17-ї армії з Криму) та проаналізувати дії частин Окремої Приморської армії щодо запобігання та зриву евакуації противника, а доповідна записка полкового комісара 106-ї стрілецької дивізії висвітлила деякі особливості проведення евакуації

радянських військ з Керчі у листопаді 1941 р.

Важливим джерелом інформації стали збірники документів радянського Верховного головнокомандування періоду німецько-радянської війни, в яких опубліковані директивні документи вищих органів воєнного керівництва СРСР, що стосувалися підготовки та проведення евакуації радянських військ на Чорному морі. Опубліковані відомості збірника матеріалів з вивчення досвіду війни за 1944 р. дозволили виявити особливості підготовки і проведення евакуації військ противника та контревакуаційних дій в Криму. Збірники матеріалів з історії воєнного мистецтва відображали дії видів радянських збройних сил під час евакуації та в контревакуаційних діях.

Достатньо інформативними стали мемуари воєначальників – учасників війни, зокрема І. Азарова, П. Батова, О. Василевського, К. Вершиніна, С. Горшкова, А. Гречка, К. Дерев'янка, А. Єрьоменка, Є. Жіділова, Г. Левченка, М. Кузнецова, М. Кулакова, П. Моргунова, С. Штеменка. У своїх спогадах вони висвітлювали обстановку навколо блокованих плацдармів, ділянок узбережжя, ВМБ, організацію їх оборони, постачання, проблеми організації та проведення евакуації. Серед спогадів представників протилежного табору слід відзначити мемуари Г. Бідермана, М. Гарайса, К. Дьоніца, Є. Земке, Е. фон Манштейна, В. Піккерта та Ф. Руге, у яких відображені окремі аспекти підготовки та проведення евакуації військ (сил).

У підсумку, вивчені та проаналізовані документи і матеріали підтвердили гіпотези та висновки, зроблені автором, і склали основу фактологічної бази дослідження, частина з яких уперше вводиться до наукового обігу.

Під час підготовки дослідження використано радянські, зарубіжні та вітчизняні документальні фільми, кінохроніка та фотографічні документи і матеріали, які підсилюють обґрунтованість та доказовість окремих положень та висновків дослідження. Опрацьовані науково-довідкові видання дозволили уточнити сутність ключових понять, вжитих у дослідженні, зокрема, “операція з евакуації військ (сил) морем” та “дії з евакуації військ (сил) морем”, чітко сформулювати та обґрунтувати окремі положення та висновки дисертації.

Підручники, навчальні посібники та курси лекцій, що розроблялися на базі діючих тогочасних керівних документів, були використані для аналізу розвитку воєнно-наукової думки за обраною темою.

Таким чином, дослідження базується на достатньо репрезентативній джерельній базі, що є достатньою для проведення всебічного комплексного опрацювання обраної теми, повноцінного її розкриття та досягнення поставленої мети.

У другому розділі **“Підготовка евакуації військ (сил) на Чорному морі у роки німецько-радянської війни”** висвітлено характерні риси та особливості підготовки евакуації військ (сил) Радянського Союзу, Німеччини та її союзників на Чорному морі в 1941–1944 рр.

Встановлено, що нормативно-правова база застосування Збройних сил СРСР (Польовий статут РСЧА, Бойові статuti Морських Сил, Настанова з ведення морських операцій) не містила положень з організації евакуації військ (сил), що змушувало органи військового управління в процесі її підготовки виконувати завдання, алгоритм вирішення яких не був передбачений наявними документами. У керівних документах Німеччини та її союзників подібні положення також не виявлені.

Характерно, що до процесу планування евакуації військ (сил) протиборчих сторін на Чорному морі у всіх епізодах залучалися представники усіх видів збройних сил з визначенням їм конкретних завдань, організації взаємодії та управління.

У той же час, підготовка до евакуації військ (сил) протиборчих сторін на Чорному морі в означений період подеколи здійснювалася всупереч волі вищого керівництва. Зокрема, представник Ставки ВГК Маршал Радянського Союзу Г. Кулик рішення на початок евакуації військ 51-ї армії з Керчі у листопаді 1941 р. прийняв, не очікуючи дозволу вищого військового керівництва, що дозволило своєчасно підготувати й провести евакуацію і тим самим зберегти ядро армії та завадити противнику переправитися з ходу на Таманський півострів. У жовтні 1943 р. командувач 17-ї німецької армії генерал-полковник Е. Енеке, оцінивши тенденції розвитку обстановки, із власної ініціативи розпочав підготовку до евакуації військ з Криму, що заклало підґрунтя для планування і подальшого успішного їх перевезення морським шляхом до румунських портів.

З'ясовано, що процес підготовки евакуації радянських військ (сил) і військ (сил) Німеччини та її союзників на Чорному морі у роки Другої світової війни мав певні особливості. Завчасне планування було притаманне більшою мірою німецькій стороні, зокрема, підготовка евакуації 17-ї армії з Таманського півострова розпочалася з отриманням 18 серпня 1943 р. директиви Ставки А. Гітлера, яка вимагала розробити план відведення військ до Криму із займаних позицій заздалегідь за двома варіантами: планомірного відходу – план “Кримгільда” – тривалістю 12 тижнів та екстреної евакуації – план “Брунгільда” – тривалістю 38 діб. У зв'язку зі змінами обстановки на південній ділянці фронту Ставка А. Гітлера 4 вересня 1943 р. віддала наказ про введення в дію плану “Кримгільда”. Однак, виходячи із ситуації, що склалася, з 8 вересня 1943 р. було визначено реалізувати план прискореної евакуації військ (сил) “Брунгільда”.

Завчасна підготовка до евакуації військ 17-ї армії з Криму розпочалася до офіційного дозволу Ставки А. Гітлера з розробки плану операції “Міхаель” під керівництвом генерал-полковника Е. Енеке. До 9 травня 1944 р. було розроблено 9 варіантів планів евакуації, з них завчасної – 5 варіантів планомірної евакуації (“Міхаель”, “Літцман”, “Рудербоот”, “Гляйтбоот”, “Адлер”) та безпосередньо під час бойових дій – 4 плани прискореної евакуації (“Тигр”, “60 000”, “Леопард”, “Вілдкатц”), що дозволило німецькому командуванню детально розробити плани евакуації та уточнити їх в залежності від змін в обстановці.

Встановлено, що планування евакуації радянських військ на Чорному морі під час німецько-радянської війни здійснювалося безпосередньо в ході бойових дій, зокрема: за вказівкою Ставки ВГК (евакуація військ з Одеси), із Севастополя – з ініціативи командувача ЧФ та з дозволу Ставки ВГК, з Керчі у листопаді 1941 р. – за рішенням представника Ставки ВГК Маршала Радянського Союзу Г. Кулика, з Керченського півострова (травень 1942 р.) – з ініціативи командування Кримського фронту та рішення Головнокомандувача Північно-Кавказького напрямку Маршала Радянського Союзу С. Будьонного. Крім евакуації гарнізону Одеси, у всіх інших випадках Ставка ВГК виключала можливість проведення завчасної евакуації військ, що ускладнювало процес її підготовки. При цьому, компетентність штабу Одеського оборонного району дозволила в короткий термін (з 1 жовтня – отримання директиви

Ставки ВГК – по 13 жовтня 1941 р. – затвердження пропозиції Військової ради ООР командувачем ЧФ) розробити план прискореної евакуації, зміст якого послідовно корегувався у трьох попередніх варіантах в залежності від змін обстановки, що складалася. Натомість, плани евакуації радянських військ в інших епізодах передбачали один варіант дій.

У дисертації визначено, що як при плануванні евакуації радянських військ (сил) з Одеси та з Керченського півострова в обох випадках, так і плануванні евакуації німецьких та союзних військ із Тамані й Криму для збільшення обсягу перевезень передбачалося залучення цивільних плавзасобів, а в окремих епізодах – транспортної авіації, зокрема при перевезенні радянських військ (сил) із Севастополя та військ 17-ї армії Вермахту у 1943–1944 рр.

З'ясовано, що підготовка евакуації військ протиборчих сторін на Чорному морі під час німецько-радянської війни здійснювалася з різною кінцевою метою, зокрема: для перегрупування військ з подальшим веденням дій в іншому районі (евакуація радянських військ з Одеси, військ 17-ї армії Вермахту з Тамані та Криму) та перевезення військ через втрату ними боєздатності за умов, коли не було можливості наявними силами та засобами утримувати зайняті райони (рубежі) та існувала реальна загроза оточення і знищення військ (сил) – евакуація радянських сил з Керченського півострова (двічі) та із Севастополя. Це дало змогу класифікувати розглянуті епізоди з евакуації військ (сил) у залежності від їх мети на умисну та вимушену.

Доведено, що врахування практичного досвіду підготовки та проведення таких дій радянськими військами до початку планування евакуації гарнізону Одеси у жовтні 1941 р. (евакуація гарнізону Очаківського укріпленого сектора 20–22 серпня 1941 р. та військ Тендрівської бойової ділянки 20–23 вересня 1941 р.) дозволило правильно визначити послідовність дій під час умисної евакуації. Проте, набутий у серпні – вересні 1941 р. досвід евакуації військ (сил) на Чорному морі та на Балтиці радянським командуванням в інших епізодах не був урахований.

Встановлено, що особливість підготовки евакуації військ із Севастополя полягала в тому, що на початок її планування оперативна обстановка в районі вже не дозволяла здійснювати завантаження та перевезення основної маси військ морем і повітрям. Командування Севастопольським оборонним районом (СОР), нехтуючи попереднім досвідом та внаслідок помилкової оцінки обстановки, своєчасно не вжило заходів з підготовки евакуації радянських військ із Севастополя. Це призвело до початку її планування з дозволу Ставки ВГК у надзвичайно стислі терміни, приховано, безпосередньо в критичний період бойових дій. У результаті, розроблений план “обмеженої” евакуації передбачав вивезення тільки певної категорії осіб (керівного складу СОР, Приморської армії, НКВС, партійно-господарського активу міста, членів їх родин).

Особливістю підготовки евакуації німецьких військ та їх союзників на Чорному морі у 1943–1944 рр. було те, що з Таманського півострова та Криму евакуювалися війська одного об'єднання – 17-ї армії Вермахту. Відсутність практичного досвіду підготовки і проведення евакуації на Чорному морі до початку її планування з Тамані певною мірою компенсувалося набутим досвідом евакуації німецьких військ (сил) та їх союзників з Тунісу і Сицилії та завчасним наданням Ставкою А. Гітлера загального

задуму проведення евакуації, що скоротило обсяг заходів її планування штабом 17-ї армії. Разом з тим, підготовка до евакуації здійснювалася в умовах втручання вищого керівництва Вермахту та особисто А. Гітлера в процес розробки плану операції, що сковувало та обмежувало ініціативу командування 17-ї армії при прийнятті управлінських рішень.

У третьому розділі **“Евакуація військ (сил) протиборчих сторін під час бойових дій на Чорному морі”** досліджено процес проведення евакуації радянських військ (сил) у 1941–1942 рр. і військ (сил) Німеччини та її союзників у 1943–1944 рр. з ізольованих ділянок узбережжя, островів, військово-морських баз, пунктів базування і портів на Чорному морі.

Встановлено, що характерними для евакуації військ (сил) протиборчих сторін на Чорному морі було її проведення із залученням сухопутних військ, авіації та флоту за різними варіантами їх застосування. Для перевезення радянських військ з Одеси та забезпечення їх охорони на переході морем у складі останнього конвою нараховувалося до 120 плавзасобів (у тому числі до 60 бойових кораблів та катерів), повітряне прикриття забезпечували 40–56 винищувачів, відхід та завантаження військ прикривала берегова артилерія флоту. В евакуації військ з Керчі у листопаді 1941 р. брали участь катери Азовської та Дунайської військових флотилій, від ударів з повітря їх прикривала винищувальна авіація та війська ППО. Для евакуації військ Кримського фронту з Керченського півострова у травні 1942 р. було залучено понад 150 плавзасобів, включаючи катери Азовської військової флотилії.

Часткову евакуацію військ СОР 30 червня – 4 липня 1942 р. здійснювали до 26 бойових кораблів і катерів, до 5 підводних човнів та 13 літаків транспортної авіації і 2 літаючих човни, причому, повітряне прикриття у районі не здійснювалося, оскільки винищувачі 30 червня були перекинуті до Анапи. Крім цього, самостійно у море вийшло ще близько 40 різних плавзасобів, з яких тільки 17 одиниць досягло Кавказького узбережжя.

Застосування плавзасобів і транспортної авіації визначалося в залежності від обстановки в районі бойових дій та фізико-географічних умов. Створена противником комбінована блокада Севастополя та короткі ночі змусили радянське командування залучати для перевезення військ та вантажів виключно підводні човни, бойові кораблі, катери та літаки транспортної авіації. Малі глибини Керченської протоки вимагали застосування плавзасобів із малою осадкою.

З'ясовано, що для евакуації військ (сил) на Чорному морі під час німецько-радянської війни використовувалися також цивільні плавзасоби. Для перевезення військ з Одеси було залучено до 37 транспортів Чорноморсько-Азовського басейнового управління та 10 бойових кораблів, які здійснили 129 рейсів в обох напрямках. Для евакуації радянських військ з Керчі були залучені цивільні плавзасоби із малою осадкою, зокрема, у травні 1942 р. до 150 різних плавзасобів. В операції “Адлер” з евакуації кримського угруповання 17-ї армії Вермахту, крім 118 ШДБ, було задіяно до 34 крупних транспортів і 49 інших транспортних одиниць, які здійснили рейси в обох напрямках у складі 39 конвоїв (21 до Севастополя, 18 – до Констанци і Суліни).

Встановлено, що єдиним способом проведення евакуації військ (сил) протиборчих сторін на Чорному морі в означений період був спланований послідовний відвід військ із плацдармів, ділянок узбережжя, островів, ВМБ, портів, що

оборонялися, з подальшим їх завантаженням на плавзасоби і перевезенням морем чи повітрям мінімально можливою кількістю рейсів.

Доведено, що радянське командування завдання щодо утримання противника для прикриття евакуації вирішувало шляхом уведення противника в оману (в районі Одеси) та створення нових чи дообладнання існуючих рубежів оборони безпосередньо в ході бойових дій на Керченському півострові та в районі Севастополя. Німецьке командування завчасно створило систему оборонних укріплень на Таманському півострові та в Криму для забезпечення відходу військ, що дозволило виграти час та здійснити необхідний обсяг перевезень військ.

Характерною рисою проведення евакуації військ (сил) сторін була неповна реалізація планів операцій (дій) з евакуації. Під час евакуації військ з Одеси була залишено декілька сотен поранених і хворих військовослужбовців, не встигли пробратися у порт до 1000 військовослужбовців з частин прикриття (до 1,5 % чисельності військ ООР). Після завершення евакуації військ радянської 51-ї армії із Керченського півострова у листопаді 1941 р. у місцевих каменоломнях залишилося та продовжувало чинити опір до 1000 військовослужбовців, а в травні 1942 р. – до 5000 солдатів та офіцерів Кримського фронту (близько 3% особового складу). У районі Севастополя після закінчення евакуації у полон було захоплено в полон, за різними даними, 79 000–100 000 радянських військовослужбовців (близько 95–97 % чисельності гарнізону). Натомість, німецькому командуванню не вдалося евакуювати близько 3 000 офіцерів і солдатів 17-ї армії з Кубані та 24 361 військовослужбовця з Криму, що склало відповідно 1,5 % та близько 16 % від загальної чисельності військ, що могли бути евакуйовані.

Встановлено, що проведення евакуації військ (сил) протиборчих сторін на Чорному морі в означений період мало певні особливості. Зокрема, Чорноморський флот протягом всього періоду війни мав повну кількісну перевагу, проте реалізувати свої можливості при проведенні евакуації та здійсненні контревакуаційних заходів командуванню ЧФ не вдалося. Намагання вищого радянського військового керівництва за будь-яку ціну утримувати Одесу, Керч та Севастополь виключало евакуацію військ (сил) з цих районів, і, відповідно, сковувало ініціативу командувачів та їх штабів, ускладнювало та гальмувало процес завчасної її підготовки та негативно відобразилось на її результатах. В умовах безпосереднього зіткнення з противником і динамічних змін в обстановці, під час планування та проведення евакуації військ (сил) із Керченського півострова у травні 1942 р. не було враховано можливість залучення плавзасобів із Азовського моря.

Помилкова оцінка обстановки та неготовність радянського військового керівництва і командування флоту своєчасно провести евакуацію військ Севастопольського гарнізону у стислі терміни призвела до вивезення лише обмеженої кількості осіб (близько 600 із запланованих 2 500). Усього в період із 30 червня по 4 липня 1942 р. було евакуйовано, за офіційними даними, майже 3015 осіб; до 1000 військовослужбовців, які намагалися самотійно дістатися берегів Кавказу, було підібрано у відкритому морі, що у підсумку склало менше 5 % загальної чисельності військ СОР, яка залишилася в районі Севастополя за станом на 4 липня 1942 р.

Визначено, що діюча після втрати Криму система базування, забезпечення та ремонту ЧФ на Кавказькому узбережжі, технічний стан підводних човнів, бойових

кораблів та катерів, непідготовленість радянських командирів та особового складу й особливості фізико-географічних умов не дозволили раціонально застосовувати наявні сили та засоби для зриву евакуації військ противника. Заборона використання крупних бойових кораблів на Чорному морі за особистою вказівкою Й. Сталіна у жовтні 1943 р. сприяла успішному перевезенню військ німецької 17-ї армії з Тамані і Криму.

Завдяки проведенню заходів оперативного маскуванню та введення противника в оману, його низької активності через відсутність сил для здійснення морської і повітряної блокади, з Одеси вдалося евакуювати понад 86 000 військовослужбовців (близько 98 % від запланованої чисельності військ Приморської армії) із озброєнням та військовою технікою. Натомість, евакуація військ радянської 51-ї армії з Керчі у листопаді 1941 р. здійснювалася в умовах активних дій противника на суходолі. Однак, відсутність ВМС противника у Керченській протоці та залучення Люфтваффе для вирішення завдань в інших районах Криму в цілому сприяло успішному перевезенню військ цього угруповання. Евакуація військ Кримського фронту у травні 1942 р. з Керченського півострова здійснювалася в умовах відсутності флоту противника в цьому районі, проте за високої інтенсивності наступу військ Вермахту та активних дій авіації, що негативно вплинуло на її результати.

Встановлено, що в результаті евакуації військ Кримського фронту 14–20 травня 1942 р., за різними оцінками, було переправлено 86 196–119 395 військовослужбовців, 23 470–42 324 поранених, десятки одиниць озброєння і техніки. Загибло, потрапило у полон або зникло безвісти, за різними даними, 140 000–175 000 осіб. У підсумку, загальна кількість евакуйованих військ склала близько 42 % від чисельності особового складу фронту.

З'ясовано, що в процес проведення евакуації військ 17-ї армії з Криму у (12 квітня – 14 травня 1944 р.) постійно втручалось вище керівництво Вермахту та особисто А. Гітлер. Виходячи із політичних міркувань, він припинив її 20 квітня, а 9 травня дозволив продовжити, коли радянські війська вже майже захопили Севастополь. Однак, евакуація військ проводилася безперервно, незважаючи на заборону, що дозволило до 8 травня перевезти до портів Румунії 64 563 військовослужбовці та 9 424 поранених. За іншими даними, з початку евакуації із 230 000 військовослужбовців 17-ї армії на материк було вивезено морем близько 120 000–150 000 осіб (52–65 % загальної чисельності військ).

Евакуація військ німецької 17-ї армії з Тамані та Криму здійснювалася переважно швидкохідними десантними баржами (ШДБ), поромами “Siebel” і транспортною авіацією. Охорону на переході морем забезпечувала винищувальна авіація, бойові кораблі та катери. Для перевезення військ через Керченську протоку у вересні – жовтні 1943 р. додатково залучалися інженерно-десантні пороми та катери.

Для проведення евакуації військ (сил) транспортна авіація більш широко використовувалася німецьким командуванням. На відміну від радянської транспортної авіації, яка взяла участь в перевезеннях військ тільки із району Севастополя та доставила на Кавказ усього 232 особи із близько 4 000 евакуйованих (5,8%), використання транспортної авіації Люфтваффе дозволило евакуювати з Таманського півострова 15 661 військовослужбовця із майже 200 000 евакуйованих (7,8%), із Криму – 21 457 осіб із близько 150 000 доставлених до Румунії (14,3%).

Підсумовуючи проведення евакуації військ (сил) протиборчих сторін на Чорному морі в означений період, у залежності від масштабів евакуації військ (сил), автор дійшов висновку про необхідність кваліфікувати комплекс заходів з евакуації військ (сил), як “операція з евакуації військ (сил) морем” та “дії з евакуації військ (сил) морем”.

Пропонується сформулювати визначені поняття наступним чином:

операція з евакуації військ (сил) морем – сукупність взаємопов’язаних та узгоджених за метою, завданнями, місцем і часом одночасних або послідовних бойових та спеціальних дій, ударів, маневру військових частин, з’єднань, об’єднань угруповань військ (сил), які проводяться у взаємодії з військовими частинами видів Збройних Сил, родів військ, спеціальних військ, інших військових формувань та правоохоронних органів за єдиним замислом і планом під керівництвом командувача ВМС чи командира угруповання різнорідних сил ВМС з метою своєчасного забезпечення їх вивезення (виведення) морським шляхом із плацдармів, ділянок узбережжя, островів, ВМБ, портів, що обороняються, для перегрупування військ з подальшим веденням дій в іншому районі; недопущення потрапляння особового складу в полон і залишення матеріальних засобів противнику; запобігання, мінімізації втрат особового складу, військової техніки і матеріальних засобів під час бойових дій.

дії з евакуації військ (сил) морем – сукупність взаємопов’язаних та узгоджених за метою, завданнями, місцем і часом одночасних або послідовних ударів, атак, маневру військових частин, з’єднань, угруповань військ (сил), які проводяться для вирішення одного або кількох тактичних завдань в рамках операції міжвидового оперативного угруповання військ (сил) або самостійно з метою своєчасного забезпечення їх вивезення (виведення) із плацдармів, ділянок узбережжя, островів, ВМБ, портів, що обороняються, для перегрупування військ з подальшим веденням дій в іншому районі; недопущення потрапляння особового складу в полон і залишення матеріальних засобів противнику; запобігання, мінімізації втрат особового складу, військової техніки і матеріальних засобів під час бойових дій.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено теоретичне узагальнення і вирішено *наукове завдання*, яке полягало в узагальненні досвіду підготовки і проведення евакуації військ (сил) протиборчих сторін на Чорному морі у роки Другої світової війни та можливості його використання у воєнній теорії і практиці підготовки Збройних Сил України в сучасних умовах. За результатами дослідження вироблені практичні рекомендації щодо використання історичного досвіду евакуації військ (сил) у теорії воєнного мистецтва та практиці підготовки Збройних Сил України.

Проведений аналіз стану наукової розробки теми дослідження показав, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії підготовка і проведення евакуації військ (сил) на Чорному морі у роки Другої світової війни не була предметом окремого воєнно-історичного дослідження. Широта джерельної бази, її інформативність створили умови для комплексного дослідження предмету дисертації. У процесі уточнення понятійно-категоріального апарату автором запропоновано формулювання понять “операція з евакуації військ (сил) морем” і “дії з евакуації військ (сил) морем”.

З'ясовано, що евакуація військ (сил) протиборчих сторін здійснювалася в умовах впливу вищого військово-політичного та військового керівництва на рішення командувачів у процесі підготовки та проведення евакуації; активності (пасивності) дій противника щодо здійснення контревакуаційних заходів; наявності часу на підготовку та проведення евакуації. Встановлено, що на процес підготовки та проведення евакуації військ (сил) впливала низка чинників, зокрема: військово-географічні; військово-стратегічні; військово-теоретичні; військово-професійні; військово-технічні; часові та просторові.

Встановлено, що евакуація протиборчих військ (сил) із ізольованих приморських ділянок місцевості проводилася у формі міжвидової операції (дій). Єдиним способом проведення евакуації військ (сил) протиборчих сторін на Чорному морі в означений період був спланований послідовний відвід військ із плацдармів, ділянок узбережжя, островів, ВМБ, портів, що оборонялися, з подальшим їх завантаженням на плавзасоби і перевезенням морем чи повітрям мінімально можливою кількістю рейсів.

Визначено та обґрунтовано класифікацію евакуації військ (сил) в означений період на Чорному морі: евакуація радянських військ (сил) із Одеси (1–16 жовтня 1941 р.), з Керченського півострова (14–17 листопада 1941 р., 14–20 травня 1942 р.) проводилася у формі міжвидової операції, вивезення обмеженої кількості осіб із Севастополя (30 червня – 4 липня 1942 р.) – у формі дій з евакуації. Евакуація німецьких військ (сил) та їх союзників з Таманського півострова (7 вересня – 9 жовтня 1943 р.) та з Криму (12 квітня – 14 травня 1944 р.) проводилася у формі міжвидової операції. За результатами проведення успішними слід вважати операції з евакуації радянських військ з Одеси та з Керчі (листопад 1941 р.), військ Німеччини та її союзників з Тамані і з Криму. Невдалими були операція з евакуації військ Кримського фронту з Керченського півострова у травні 1942 р. та дії з евакуації військ СОР.

Характерними рисами підготовки евакуації військ (сил) протиборчих сторін в означений період були: відсутність розробленої військово-теоретичної бази і діючих керівних документів з питань евакуації військ (сил) морем; до процесу планування залучалися представники усіх видів збройних сил; підготовка до евакуації подеколи здійснювалася всупереч волі вищого керівництва; при плануванні евакуації для збільшення обсягів перевезень передбачалося залучення цивільних плавзасобів і транспортної авіації.

Особливостями підготовки евакуації військ (сил) на Чорному морі були: завчасне планування німецьким командуванням, що передбачало кілька варіантів дій, безпосереднє планування під час бойових дій – радянським, переважно, з одним варіантом дій; різна кінцева мета евакуації: для перегрупування військ з подальшим веденням дій в іншому районі та евакуація військ через загрозу втрати ними боєздатності – умисна та вимушена; врахування набутого практичного досвіду дозволяло якісно спланувати послідовність дій при евакуації військ (сил), нехтування ним призводило до зриву евакуації; на початок планування евакуації військ (сил) із Севастополя оперативна обстановка в районі не дозволяла провести масштабну евакуацію морем і повітрям.

Особливостями підготовки евакуації військ (сил) Німеччини та її союзників у 1943–1944 рр. були: евакуація військ одного об'єднання – 17-ї армії Вермахту;

відсутність практичного досвіду до початку планування першої евакуації з Таманського півострова компенсувалася завчасним наданням вищим керівництвом загального задуму її проведення; втручання вищого керівництва Німеччини в процес планування евакуації військ 17-ї армії з Криму та радянського вищого керівництва – в підготовку евакуації з Керченського півострова у 1941, 1942 рр. обмежувало ініціативу командування при прийнятті управлінських рішень.

Характерні риси проведення евакуації військ (сил) протиборчих сторін під час німецько-радянської війни на Чорному морі полягали у тому, що вона проводилася із залученням сухопутних військ, авіації та флоту за різними варіантами їх застосування; для перевезення військ обома сторонами широко використовувалися цивільні плавзасоби й транспортна авіація (переважно німецьким командуванням); реалізовувався тільки один спосіб проведення евакуації військ (сил); завдання щодо утримання противника для прикриття евакуації вирішувалося різними шляхами; жоден з планів евакуації військ (сил) протиборчих сторін не був повністю виконаним.

Встановлено, що проведення евакуації військ (сил) протиборчих сторін на Чорному морі в означений період мало певні особливості, зокрема, маючи протягом всього періоду війни повну кількісну перевагу на театрі воєнних дій, Чорноморський флот не зміг в повній мірі реалізувати свої можливості при проведенні евакуаційних (контревакуаційних) заходів; тільки перевезення військ з Одеси проводилося в умовах пасивного характеру дій противника через відсутність у нього достатніх сил для здійснення морської і повітряної блокади та в результаті ефективного проведення радянським командуванням заходів оперативного маскування і введення в оману.

Евакуація німецьких військ та їх союзників мала свої особливості, зокрема: для евакуації військ 17-ї армії на Чорному морі широко залучалися ЩДБ та армійські пороми типу “Siebel”, які забезпечували охорону та оборону конвоїв на переході морем; більш широке використання транспортної авіації для евакуації військ (сил) німецьким командуванням дозволило збільшити обсяг перевезень; постійне втручання в процес евакуації військ 17-ї армії з Криму вищого керівництва Вермахту та особисто А. Гітлера ускладнювало прийняття управлінських рішень та реалізацію планів з евакуації.

Виявлено тенденції розвитку воєнно-морського мистецтва у контексті підготовки та проведення евакуації військ (сил) під час воєнних дій на Чорному морі (1941–1944 рр.), зокрема: перехід від самостійних дій однорідних, різнорідних угруповань сил (військ) ВМС до спільних операцій з евакуації військ (сил) різних видів збройних сил – міжвидової операції, а також перехід до використання на головному напрямку в операціях з евакуації військ (сил) залежно від обстановки та завдань, що вирішувалися, однорідних сил флоту, об'єднаних у структурі одного із компонентів міжвидового угруповання.

На підставі результатів дослідження запропоновано рекомендації щодо використання досвіду евакуації військ (сил) на Чорному морі у роки Другої світової війни у воєнній теорії і практиці підготовки Збройних Сил України. Матеріали дослідження пропонується використати у практиці підготовки органів військового управління, які за своїми функціями відповідають за проведення операцій (дій) на морському театрі воєнних дій, а також для проведення воєнно-історичних досліджень. Узагальнений досвід підготовки і проведення евакуації військ (сил) дає

підстави стверджувати, що разом із підготовкою до управління різнорідними угрупованнями військ (сил) зі складу ВМС ЗС України, необхідно здійснювати підготовку командування ВМС ЗС України до управління міжвидовими угрупованнями військ (сил).

Рекомендовано органам військового управління операцію (дії) з евакуації військ (сил) морем внести до системи застосування ВМС ЗС України, що стане підґрунтям для подальшого теоретичного дослідження та практичного відпрацювання таких операцій (дій).

Перспективними напрямками подальших досліджень можуть бути: підготовка та проведення евакуації військ (сил) морем та контревакуаційних дій під час Другої світової війни на різних театрах воєнних дій.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Чірікалов О. С. Евакуація німецько-румунських військ із Севастополя: аналіз дій, підсумки та уроки // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2012. – Вип. 2 (4) – С. 89–97.

2. Чірікалов О. С. Евакуація військ (сил) радянським флотом на Чорному морі у 1941 – першій половині 1942 рр. // Військово-науковий вісник: зб. наук. праць Академії Сухопутних військ імені П. Сагайдачного. – 2013. – № 19 – С. 165–171.

3. Чірікалов О. С. Евакуація німецько-румунських військ (сил) із Криму (квітень – травень 1944 р.) // Військово-науковий вісник: зб. наук. праць Академії Сухопутних військ імені П. Сагайдачного. – 2014. – № 22 – С. 201–218.

4. Чірікалов О. С. Аналіз факторів, що впливали на підготовку на проведення евакуації німецько-румунських військ (сил) з Таманського півострова у 1943 році // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2014. – Вип. 3(13). – С.89–96; Вип. 4(14). – С.72–79.

5. Чірікалов О. С. Плани евакуації військ 17-ї армії з Криму в 1943–1944 роках // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2015. – Вип. 3(17). – С.131–138.

6. Чірікалов О. С. Історіографія евакуації військ (сил) під час ведення воєнних дій на Чорному морі (1941-1944 рр.) // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2016. – Вип. № 2(20). – С.72–78.

7. Чирикалов А. С. Планирование эвакуации немецких войск и их союзников из Крыма (апрель-май 1944 года) // Оралдың ғылым жаршысы науч.-теорет. и практ. журнал (Респ. Казахстан). – Уральск: Уралнаучкнига, 2016. – № 8(162) – С. 95–99.

8. Військово-морська історія: навч. посіб. / кол. авторів; під заг. ред. С. В. Яким'яка. – К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2013. – 204 с.

9. Чірікалов О. С. Евакуація німецько-румунських військ (сил) з Таманського півострова (вересень – жовтень 1943 р.) / О. С. Чірікалов // Боротьба за Україну в 1943–1944 роках : влада, збройні сили, суспільство : Міжнар. наук. конф., 24 жовтня 2014 р. : тези доп. – К., 2014. – С. 277–289.

10. Чірікалов О. С. Аналіз факторів, що впливали на підготовку та проведення евакуації німецько-румунських військ з Криму у 1944 році / О. С. Чірікалов // Травень

1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті : Міжнар. наук. конф., 29 квітня 2015 р. : тези доп. – К., 2015. – С. 167–171.

11. Чірікалов О. С. О возможности эвакуации частей Севастопольского оборонительного района в июне-июле 1942 года / О. С. Чірікалов // Военна історія Північного Причорномор'я та Таврії : Всеукр. наук. військ.-істор. конф., 6–7 жовтня 2011 р. : тези доп. – Севастополь, 2011. – С. 680–684.

12. Чірікалов О. С. З історії проведення евакуації військ Кримського фронту у травні 1942 року / О. С. Чірікалов // Крымфронт: проблемы истории и памяти. 70 лет спустя : науч.-практ. конф., 29 лютого 2012 р : тези доп. – Феодосія, 2012. – С. 181–198.

13. Чірікалов О. С. Евакуація військ Кримського фронту у травні 1942 року / О. С. Чірікалов // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – на початку ХХІ століть: тенденції та закономірності : наук.-практ. семінар, 24 травня 2012 р. : тези доп. – К., 2012. – С.104-114.

АНОТАЦІЯ

Чірікалов О.С. Евакуація військ (сил) на Чорному морі у роки Другої світової війни. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Київ, 2017.

У дисертації розкрито досвід евакуації військ (сил) СРСР, Німеччини та її союзників на Чорному морі у роки Другої світової війни. Встановлено стан наукової розробленості теми, охарактеризовано її джерельну базу. Розкрито умови та з'ясовано низку чинників, які впливали на підготовку і результати евакуації військ (сил) в означений період. Визначено характерні риси та особливості її підготовки і проведення.

Запропоновано авторську класифікацію евакуації військ (сил) протиборчих сторін. З'ясовано, що вона здійснювалася у формі міжвидових операцій (дій), способом послідовного відводу військ із плацдармів, ділянок узбережжя, островів, ВМБ, портів, що оборонялися, з подальшим їх завантаженням на плавзасоби і перевезенням морем чи повітрям мінімально можливою кількістю рейсів. Визначено і теоретично обґрунтовано тенденції розвитку воєнно-морського мистецтва у контексті підготовки та проведення евакуації військ (сил) під час воєнних дій на Чорному морі (1941–1944 рр.).

Сформульовано визначення термінів “операція з евакуації військ (сил) морем” та “дії з евакуації військ (сил) морем”. Розроблені та обґрунтовані рекомендації щодо можливих напрямків використання вивченого досвіду в теорії воєнного мистецтва та в практиці підготовки Збройних Сил України.

Ключові слова: міжвидові угруповання військ (сил), морські комунікації, воєнно-морське мистецтво, оборона військово-морських баз, евакуація (дії) військ (сил) морем, контревакуаційні дії, стратегічна операція, транспортна авіація.

АННОТАЦИЯ

Чирикалов А.С. Эвакуация войск (сил) на Черном море в годы Второй мировой войны. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 20.02.22 – военная история. – Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского, Киев, 2017.

В диссертации раскрыт опыт эвакуации войск (сил) СССР, Германии и ее союзников на Черном море в годы Второй мировой войны. Определена степень научной разработки темы и охарактеризована ее источниковая база. Проанализированы условия и определены ряд взаимосвязанных факторов, влияющих на подготовку, ход и результаты эвакуации войск (сил) во время военных действий на Черном море в 1941–1944 гг. Определены характерные черты и особенности подготовки и проведения эвакуации войск (сил).

Обоснована авторская классификация эвакуации войск (сил). Установлено, что эвакуация войск (сил) на Черном море в 1941–1944 гг. осуществлялась в форме межвидовых операций (действий), способом последовательного отвода войск с обороняемых плацдармов, участков побережья, островов, ВМБ, портов с дальнейшей погрузкой их на плавсредства и перевозкой морским или воздушным путем минимально возможным количеством рейсов.

По результатам проведения операций (действий) по эвакуации войск (сил) на Черном море в 1941–1944 гг. определено, что успешными были: эвакуация советских войск (сил) с Одессы и Керчи в 1941 г., а также немецких войск и их союзников из Таманского и Крымского полуостровов в 1943 и 1944 гг.; неудачными – операция по эвакуации советских войск (сил) с Керченского полуострова и действия по эвакуации советских войск (сил) из Севастополя в 1942 г.

Определены и теоретически обоснованы тенденции развития военно-морского искусства в контексте подготовки и проведения эвакуации войск (сил) во время военных действий на Черном море в 1941–1944 гг., в частности, переход от самостоятельных действий однородных и разнородных группировок сил (войск) ВМС к совместным операциям по эвакуации войск (сил) разных видов вооруженных сил – межвидовой операции, а также переход к использованию на главном направлении в операциях по эвакуации войск (сил) в зависимости от обстановки и выполняемых задач однородных сил флота, объединенных в структуре одного из компонентов межвидовой группировки.

Сформулировано определения терминов “операция по эвакуации войск (сил) морем” и “действия по эвакуации войск (сил) морем”. Разработаны и обоснованы рекомендации относительно использования изученного опыта в теории военного искусства и в практике подготовки Вооруженных Сил Украины в современных условиях.

Ключевые слова: межвидовые группировки войск (сил), морские коммуникации, военно-морское искусство, оборона военно-морских баз, операция (действия) по эвакуации войск (сил) морем, контрэвакуационные действия, стратегическая операция, транспортная авиация.

ANNOTATION

Chirikalov O. S. The Evacuation of troops (forces) in the Black Sea during the Second World War. – On the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of candidate of historical Sciences, specialty 20.02.22 – military history. National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi, in Kyiv, 2017.

The thesis reveals the experience of evacuation of troops (forces) of the Soviet Union, Germany and her allies in the Black sea during the Second World War. Established the state of scientific development of the topic and describes its source database. Disclosed terms and clarified the specific influence of a number of interrelated factors that affect the preparation, progress and results of the evacuation of troops (forces) during military actions in the Black Sea in 1941–1944 the features and characteristics of the preparation and conduct of evacuation of troops (forces).

Substantiated the author's classification of the evacuation of troops (forces) of the Soviet Union, Germany and her allies on the Black sea in this period. It is established that the evacuation of troops (forces) of the opposing sides of the isolated seaside areas, naval bases on the Black Sea in 1941–1944 had operational scope and has been in the form of multi-service operations (actions) in a way consistent withdrawal of troops from the bridgehead, defended, loaded on ships and their movements several successive convoys, single vessels and combined method.

Determined and theoretically substantiated trends in the development of naval art in the context of the preparation and conduct of evacuation of troops (forces) during military actions in the Black Sea (1941–1944).

Formulated and proposed to contribute to the content of the guidance documents definitions of the terms “evacuation of troops at sea” and “evacuation of troops at sea”. Developed and justified recommendations on possible areas of application of the studied experiences and lessons in the theory of the military art and in the practice of training the Armed forces of Ukraine in modern conditions.

Key words: Joint Task Force, marine communication, military-marine art, defense of naval bases, the evacuation of troops (forces) of the sea, evacuation actions, counter-evacuation actions, strategic operations, transport aviation.